

امامت در الذریعة الی تصانیف الشیعة

عبدالحسین طالعی (نویسنده مسئول)^۱

رضا کریمی^۲ / رضا نظری صمصام^۳

چکیده

این پژوهش به تحلیل محتوای کتاب‌هایی با موضوع امامت در کتاب الذریعة الی تصانیف الشیعة می‌پردازد. روش پژوهش، پیمایشی و با رویکرد توصیفی و ارزیابانه انجام شده است. جامعه پژوهش، تمام کتاب‌های با موضوع امامت است که در کتاب الذریعة الی تصانیف الشیعة یاد شده و شامل ۷۲۴ اثر است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد از بین منابعی که شیخ آقابزرگ تهرانی برای آثار معرفی می‌کند، بیشترین فراوانی مربوط به رؤیت و مشاهده کتاب‌ها با ۳۹۷ اثر است. زبان عربی با ۵۴۵ عنوان رتبه اول را در بین سایر زبان‌ها دارا است. بیشترین تعداد تالیف، کتابت، چاپ و نگهداری آثار یعنی ۱۲۱ عنوان نیز به عراق و شهرهای مختلف آن اختصاص دارد. قرن چهاردهم با ۱۶۹ عنوان اثر، بیشترین تعداد آثار مورد بررسی را به خود اختصاص داده است. ۶۸۴ اثر نیز در قالب نشر بوده‌اند. فرمت خطی آثار با ۳۰۷ اثر در رتبه اول قرار دارد. ۷۰۵ اثر نیز اصلی و بدون ارجاع بوده‌اند. ۱۲ اثر در توضیحات خود پانویس دارند. ۳۱۳ عنوان از آثار بررسی شده نیز دارای

* دریافت: ۱۴۰۲/۳/۱۱؛ پذیرش: ۱۴۰۲/۵/۲۰.

۱. هیات علمی دانشگاه قم، مربی گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی دانشگاه قم taleie20@gmail.com (نویسنده مسئول)

۲. هیات علمی دانشگاه قم، دانشیار گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی دانشگاه قم. karimirez@gmail.com

۳. کارشناس ارشد دانشگاه قم، گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی دانشگاه قم. reza.nazarisamsam@gmail.com

استناد به کتاب‌های دیگر هستند. تعیین و تبیین نوع نگرش شیخ آقابزرگ در خصوص نویسندگان و زمینه‌های موضوعی امامت، شناخت دغدغه‌ها و تفکرات شیخ آقابزرگ، از جمله نتایج این پژوهش است.

با جستجو و استخراج کتاب‌های با موضوع امامت در الذریعة دانسته می‌شود که چه کتاب‌هایی درباره امامت نوشته شده و چه کتاب‌هایی نوشته نشده است؟ وجوه اشتراک و تفاوت این کتاب‌ها چیست؟ کتاب‌های مهم و غیرمهم کدامند؟ نمی‌توان کتابی علمی و پژوهشی درباره امامت نوشت، مگر اینکه به کتاب‌های مستقلی که درباره این موضوع نوشته شده است مراجعه کرد. لازمه این کار آگاهی و شناخت این کتاب‌ها است و لازمه داشتن این آگاهی، کاوش و جستجو در بین این کتاب‌ها و راه بهتر و نزدیک‌تر مراجعه و استفاده از کتابشناسی امامت است پژوهش حاضر راه را برای تهیه و تدوین کتابشناسی امامت نیز هموار می‌کند. از این رو مسأله اساسی آن است که مشخص شود تصویر کلی منابع مرتبط با امامت در کتاب الذریعة بر اساس متغیرهایی نظیر زبان، مکان چاپ، قرن، تالیف، قالب کتاب، فرمت کتاب، حجم توضیحات کتاب، به چه صورت است؟

کلیدواژه‌ها: الذریعة الی تصانیف الشیعة (کتاب)، شیخ آقابزرگ تهرانی، امامت.

مقدمه

نقش و جایگاه منابع مرجع را بایستی فراتر از ارائه اطلاعات دانست. منابع مرجع، از جمله کتابشناسی‌ها نشان دهنده، یا در واقع بخشی از تاریخ اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی زمانی هستند که در آن نوشته شده‌اند. کتاب‌های مرجع در واقع عصاره فعالیت و کوشش دانشمندان و فرهیختگان را در خود نگه می‌دارند و نشانه‌ای از رشد فکر و ترقی جامعه‌اند. می‌توان گفت این منابع دوره‌های مختلف فرهنگی جامعه را نشان می‌دهد که هر کدام از این دوره‌ها چندین سال یا چندین سده را شامل می‌شود. (داورپناه، ۱۳۸۱).

کتاب‌های مرجع به عنوان بخشی از مهم‌ترین میراث مکتوب جامعه و پشتوانه‌های فرهنگ و تمدن هر قوم به شمار می‌روند. از مطالعه کتاب‌های مرجع می‌توان به گذشته و سابقه فرهنگی، علمی و نیز عمق و غنای تمدن صاحب آن کتاب‌ها پی برد. چرا که مقایسه اطلاعات کتاب‌شناختی آن‌ها در طول زمان نشان دهنده ظهور، تداوم و تکامل اندیشه‌ها در آن تمدن است. تاکید و سفارش اسلام به استفاده از عقل و اجتهاد، باعث تخصصی شدن علوم و ایجاد انشعاب در آن شد. تخصصی شدن علوم راه را برای دسته‌بندی دانش و در نتیجه نوشتن کتاب‌های مرجع اسلامی باز کرد. (جمعی از پژوهشگران دارالقرآن امام حسین ع، ۱۳۸۶، مقدمه).

کتاب‌های مرجع کتاب‌هایی هستند که برای یافتن اطلاعات معین و محدودی، تهیه و تنظیم شده‌اند و برای کسب اطلاع فوری، مختصر و مستند مورد توجه و استفاده قرار می‌گیرند. (مرادی، ۱۳۷۹، ص ۲۸). منابع مرجع به دو دسته کلی منابع دسته اول و منابع دسته دوم تقسیم می‌شوند. کتاب‌های مرجع اسلامی بر حسب شیوه ارائه اطلاعات آن‌ها، از نظر حدود و دامنه اطلاعات موجود و یا نوع آن‌ها به دایره‌المعارف‌ها، فرهنگ‌های تخصصی و واژه‌نامه‌ها، شرح حال و سرگذشت‌نامه‌ها و کتابشناسی‌ها تقسیم بندی کرد.

وجود سلیقه‌های مختلف در هر جامعه، وسعت روزافزون اطلاعات و دانش و نیز افزایش حجم انتشارات به صورت‌های گوناگون، لزوم بهره‌گیری از منابع و مراجع نظام یافته برای دستیابی به اطلاعات و منابع مورد نیاز، باعث تدوین کتابشناسی‌های مختلف شده

است. پرهیز از دوباره‌کاری، دستیابی به میراث گذشتگان، آشنایی با جدیدترین منابع، وسعت دید و آشنایی با ابعاد مختلف موضوع و کمک به تاریخ‌نویسی و بیان سیر تاریخی موضوع پژوهش، از جمله کاربردهای کتابشناسی است.

یکی از مهم‌ترین کتابشناسی‌ها، الذریعة الی تصانیف الشیعة است که به همت شیخ آقابزرگ تهرانی در ۲۵ جلد به زبان عربی فراهم آمده است. البته یادداشت‌هایی را که آقابزرگ به عنوان مستدرک و همچنین از قلم افتاده‌های الذریعة فراهم آورده بود، همراه با فهرستی از مولفان، اعلام، اماکن توسط سیداحمد اشکوری به عنوان جلد ۲۶ الذریعة منتشر شد که می‌توان آن را نخستین مستدرک الذریعة در نظر گرفت. این مجموعه به صورت الفبایی تدوین شده، شامل بیش از یازده هزار صفحه است و در آن بیش از ۵۳ هزار کتاب تالیفی، تصنیفی و ترجمه از علمای شیعه، به زبان‌های فارسی، عربی، ترکی، اردو، انگلیسی و گجراتی در موضوع‌های گوناگون معرفی می‌شود. این اثر، به عنوان یک منبع مهم در زمینه شناخت و معرفی میراث مکتوب شیعه در فاصله زمانی قرن اول تا سال ۱۳۷۰ ق شناخته می‌شود.

شیخ آقابزرگ تهرانی در جمع‌آوری این مجموعه، به آثار چاپی و خطی که خود مشاهده یا مطالعه کرده، آثاری که در منابع فهرست‌نگاری نخستین شیعه مثل فهرست شیخ طوسی و فهرست نجاشی و آمده اشاره کرده است (محمودی، ۱۳۹۷). افزون بر این منابع، از فهرست کتابخانه‌های گوناگون نیز سود برده و گاه به آنچه از افراد مورد اعتماد شنیده، استناد کرده است. مرحوم شیخ آقابزرگ تهرانی، مقدمه‌ای کامل و جامع در جلد اول این کتاب گران‌سنگ نگاشته است که نکاتی مهم در باب فضیلت نگارش و اهمیت آن در اسلام، سابقه درخشان شیعه امامیه در امر نگارش، انگیزه نگارش الذریعة و روش استفاده از آن را بیان می‌کند. مقدمه آن توسط عبدالحسین طالعی ترجمه شده که در یادنامه شیخ آقابزرگ تهرانی آورده شده است.

یکی از اقدامات جامعه شیعه ابداع و استفاده از روشی برای معرفی آثار علمی و فرهنگی خویش است. در زمان‌های گذشته که شیعیان به رسانه‌های تبلیغی دسترسی نداشتند،

از طریق تدوین و تهیه فهرست و فهرست‌نگاری به معرفی فرهنگ خود و چهره‌های علمی شیعه و آثار علمی آنان می‌پرداختند. این اقدامات، دو نتیجه و کارکرد مهم داشته و دارد: نخست نقش تبلیغی و دفاع از مذهب تشیع را ایفا می‌کردند. دوم این که کارکرد درون‌مذهبی داشتند؛ یعنی برای تحکیم و گسترش ارتباطات در درون جامعه شیعه مورد استفاده قرار می‌گرفتند. به بیان دیگر، دانشمندان شیعی از زمان‌های قدیم تا کنون، با نگارش کتاب‌های متعدد در صدد معرفی، شناساندن و توصیف آثار و تالیفات افراد معاصر و گذشتگان خود بوده‌اند از قدیمی‌ترین این کتاب‌ها می‌توان به فوزالعلوم یا الفهرست ابن ندیم (۳۸۰ ق م) اشاره کرد؛ اما کتاب گرانقدر الذریعه الی تصانیف الشیعه اثر شیخ آقابزرگ تهرانی را می‌توان جامع‌ترین و گسترده‌ترین کتابشناسی شیعه دانست.

با توجه به جامعیت، ارزش و اهمیت بالای این کتاب، تاکنون فهرست‌های گوناگونی از این کتاب تهیه شده است که می‌توان به پژوهش‌های دیباجی اصفهانی (۱۳۵۲)، عالمی (۱۳۸۵)، زمانی (۱۳۸۶) و رنجبری حیدرباغی (۱۳۸۸) اشاره کرد.

عالمی (۱۳۸۵) در پایان‌نامه خود با عنوان ترجمه، تنظیم و تحقیق آثار حدیثی الذریعه الی تصانیف الشیعه به تنظیم و ترتیب‌گزیده‌هایی از آثار و منابع معرفی شده در جلد‌های ۱ تا ۱۰ الذریعه پرداخته است. روایات منسوب به پیامبر ﷺ، امام علی، امام سجاد، حضرت رضا علیه السلام، و نیز اصول نگاشته شده توسط اصحاب ائمه علیهم السلام، کتاب‌های امالی، اربعینات، کتاب‌های حدیثی راگزینش و تنظیم کرده و مواردی را بر آن‌ها افزوده است و بخشی از اطلاعات ارایه شده توسط آقابزرگ را با دیگر پژوهش‌ها مقایسه می‌کند.

دیباجی اصفهانی (۱۳۵۲) در کتاب "تبویب الذریعه الی تصانیف الشیعه" کتاب‌های موجود در سه جلد اول الذریعه را بر اساس موضوعاتی چون اخلاق، ادبیات، دعاها، اصول دین، تاریخ، تفسیر، جغرافی، حدیث، طب، فقه، فلسفه، و... تقسیم کرده است. این کتاب در واقع نوعی فهرست‌نگاری بر اساس موضوعات الذریعه می‌باشد.

رنجبری حیدرباغی (۱۳۸۸) در تحقیق خود با عنوان نگارش‌های ترکی در الذریعه الی تصانیف الشیعه، آثار ترکی در الذریعه را که شامل پانصد عنوان می‌شود، شناسایی

و بررسی می‌کند. نویسنده در چکیده این مقاله می‌گوید: "به مناسبت‌های مختلف مراجعاتی به اثر گرانسنگ الذریعة داشتیم. دریافتیم اطلاعات ذی‌قیمتی درباره آثار ترکی در این کتابشناسی عظیم وجود دارد و در صورت گردآوری، تنظیم و ترجمه، بسیاری از محققان را سودمند خواهد بود، به ویژه آنکه برخی از منابع الذریعة در معرفی نگارش‌های ترکی، فوق‌العاده ارزشمند می‌نمود؛ زیرا این منابع قبل از الذریعة در دیگر منابع مربوط به آثار ترکی مورد استفاده قرار نگرفته، یا کمتر استفاده شده بود، همچنین الذریعة از لحاظ کثرت معرفی نگارش‌های ترکی نیز جایگاه خوبی به خود اختصاص داده است."

در این تحقیقات به تاریخ جمع‌آوری و نحوه تالیف کتاب الذریعة اشاره شده است، یا شمار کتاب‌ها و تعداد صفحات هر جلد را شمارش کرده‌اند. در برخی از تحقیقات نیز بر اساس یک یا چند موضوع کتاب‌ها و منابع موجود در الذریعة را تقسیم و فهرست کرده‌اند. با توجه به اهمیت و جامعیت کتاب الذریعة و نیز ظرفیت بالای این کتاب در انجام تحقیقات گوناگون و با توجه به اهتمام شیخ آقابزرگ تهرانی در جمع‌آوری و معرفی منابع و آثار شیعه لازم بود تا در این تحقیق به جنبه‌ای نو و بدیع از کتاب ماندگار الذریعة الی تصانیف الشیعة پرداخته شود.

تاکنون ده‌ها کتاب و مقاله درباره الذریعة نوشته شده است که الذریعة را از جوانب گوناگون بررسی کرده‌اند. هر کدام از این آثار با روش خاص خود این کتاب را مورد بررسی قرار داده و در اکثر موارد فهرست‌های مختلفی از این کتاب در موضوعات گوناگون تهیه کرده‌اند. پژوهش‌های انجام شده در این خصوص را که بیشتر در قالب کتاب، مقاله و یا تحقیقات حوزوی هستند، می‌توان در بخش‌های استدراک، تعلیق، تصحیح، حاشیه، تکمیل، ترجمه و یا تلخیص دسته‌بندی کرد. پس از مرور پژوهش‌های انجام شده مشخص شد اگر چه تحقیقات و پژوهش‌های زیادی در خصوص الذریعة انجام شده است، اما پژوهش حاضر از چند جنبه با دیگر پژوهش‌های انجام شده تفاوت دارد:

الف: پژوهش‌های انجام شده در خصوص الذریعة در حوزه‌ها و بخش‌های مختلف

مانند معرفی، تنظیم، تلخیص، نقد و بررسی، تصحیح، استدراک، تعلیقه، تکمله بوده است. با جستجوهای انجام شده تحقیق و پژوهشی که کار بررسی و تحلیل آماری در خصوص یکی از موضوع‌های این کتاب انجام داده باشد یافت نشد.

ب: اکثر کارهای انجام شده درباره الذریعه در قالب کتاب، مقاله و یا تحقیقات حوزوی هستند و هیچ کدام از آنها کار دانشگاهی و پایان‌نامه‌ای نیستند. با جستجو و استخراج کتاب‌های با موضوع امامت در الذریعه، دانسته می‌شود که چه کتاب‌هایی درباره امامت نوشته شده و چه کتاب‌هایی نوشته نشده است؟ وجوه اشتراک و یا تفاوت این کتاب‌ها چیست؟ کتاب‌های مهم و غیرمهم کدامند؟ نمی‌توان کتابی علمی و پژوهشی درباره امامت نوشت مگر اینکه به کتاب‌های مستقلی که درباره این موضوع نوشته شده است مراجعه کرد. لازمه این کار، آگاهی و شناخت این کتاب‌ها است و لازمه داشتن این آگاهی، کاوش و جستجو در بین این کتاب‌ها و راه بهتر و نزدیک‌تر مراجعه و استفاده از کتابشناسی امامت است که پژوهش حاضر راه را برای تهیه و تدوین کتابشناسی امامت نیز هموار می‌کند.

در اندیشه و تاریخ اسلامی مطالعه و پژوهش در حقانیت امامت، سابقه‌ای بسیار طولانی دارد. آثار گوناگونی که در باب امامت نوشته شده، نشانگر اهمیت این مساله نزد دانشمندان مسلمان و شیعه است. اینان در پی آن هستند تا اعتقاد خویش را با دلایل عقلی و همچنین استناد به آیات قرآن و سنت نبوی اثبات کنند. در حقیقت، ولایت و امامت یکی از اساسی‌ترین مسایل مورد بحث در بین مسلمانان بوده و هست. تا جایی که این مساله باعث ایجاد فرقه‌ها و مذاهب گوناگون در بین مسلمانان و حتی در درون شیعه شده است. دانشمندان و عالمان مسلمان در طی قرن‌های گذشته کتاب‌ها و آثار بسیاری در این مورد تالیف کرده و به بحث و مناظره با یکدیگر پرداخته‌اند. الذریعه الی تصانیف الشیعه مفصل‌ترین و مهم‌ترین کتابشناسی در جهان تشیع و شاید هم در جهان اسلام است و از آنجا که در این کتاب آثار شیعه از قرن اول تا اواخر قرن چهاردهم (۱۳۷۰ ق) معرفی شده‌اند؛ لذا اگر کسی بخواهد بداند که چند عنوان کتاب و چه کتاب‌هایی درباره امامت نوشته

و منتشر شده است، باید یک بار به دقت دوره کامل این کتاب مفصل را مطالعه کند؛ اما با انجام این پژوهش دانسته می‌شود که: در این مدت چند کتاب و چگونه کتاب‌هایی درباره امامت تالیف شده‌اند و این کتاب‌ها چه ویژگی‌هایی دارند؟ روش شیخ آقابزرگ تهرانی برای معرفی کتاب‌ها و آثار علمای شیعه با موضوع امامت در کتاب الذریعة الی تصانیف الشیعة چگونه است؟ کتاب‌های با موضوع امامت چگونه و با چه اطلاعاتی در کتاب الذریعة معرفی شده‌اند؟ از این رو مساله اساسی آن است که مشخص شود تصویر کلی منابع مرتبط با امامت در کتاب الذریعة الی تصانیف الشیعة بر اساس متغیرهایی نظیر زبان، مکان چاپ، قرن تالیف، قالب کتاب، فرمت کتاب، حجم توضیحات کتاب به چه صورت است؟ برای وصول به این اهداف، پژوهش حاضر در صدد است تا به پرسش‌های زیر پاسخ دهد:

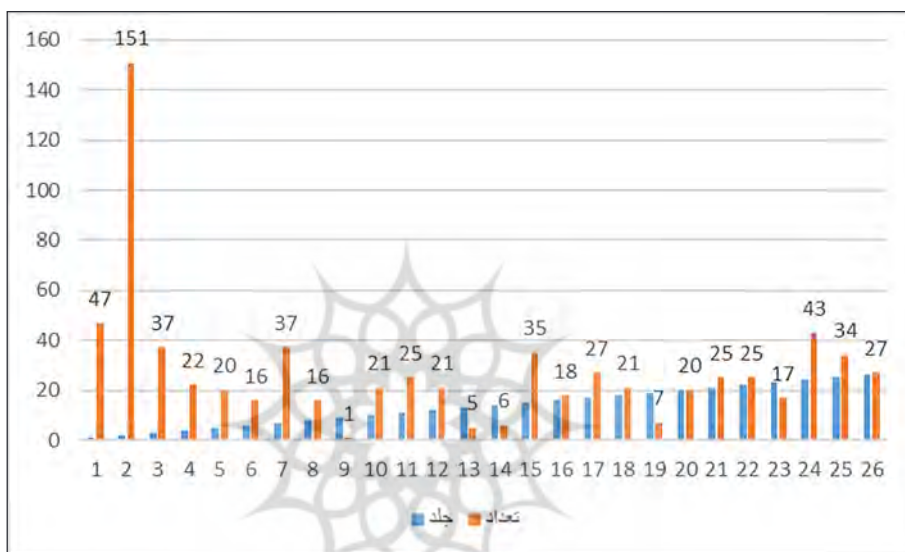
۱. کتاب‌های با موضوع امامت در کتاب الذریعة چه زبان‌هایی را شامل می‌شوند؟
۲. کتاب‌های یاد شده در چه مکان‌هایی تالیف، کتابت و یا چاپ شده و یاد در چه محلی نگهداری می‌شوند؟
۳. کتاب‌های یاد شده در چه قرنی تالیف، کتابت و یا چاپ شده‌اند؟
۴. کتاب‌های یاد شده از لحاظ شکل و قالب اثر (نظم و نثر) چگونه هستند؟
۵. کتاب‌های یاد شده از لحاظ فرمت (چاپی، خطی - چاپی، چاپی و یا مفقودی) چگونه هستند؟
۶. کتاب‌های یاد شده با چه حجمی از توضیحات معرفی شده‌اند؟
۷. چند درصد از این کتاب‌ها دارای ارجاع هستند؟
۸. این کتابها از لحاظ مذهب پدیدآورنده به چه صورت هستند؟
۹. چند درصد از کتابها همراه توضیحات داده شده پانویس نیز دارند؟
۱۰. چند درصد از آثار معرفی شده در الذریعة، به کتاب‌ها و منابع دیگر استناد داده شده‌اند؟
۱۱. شیخ آقابزرگ برای معرفی کتاب‌ها و آثار با موضوع امامت، از چه منابعی استفاده کرده است؟

روش

روش پژوهش، پیمایشی و با رویکرد توصیفی و ارزیابانه و از نوع کاربردی است. جامعه پژوهش، کتاب‌های با موضوع امامت در کتاب الذریعه است که در عنوان یا توضیحات مرتبط آن‌ها کلیدواژه‌های امامت، الامامه، امیرالمومنین، خلافت، الخلافه به کار رفته که شامل ۷۲۴ عنوان کتاب است. روش کار بدین صورت بوده است که با کلیدواژه‌های مرتبط با امامت در نرم افزار تراجم و کتابشناسی نسخه سوم، جستجو صورت گرفت. البته در برخی موارد جهت کنترل و بازبینی مشخصات برخی از کتاب‌ها به نسخه چاپی کتاب و نیز فایل pdf کتاب مراجعه شده است. ابزار گردآوری اطلاعات، سیاهه واریسی محقق ساخته است که بر اساس سوال‌های اصلی پژوهش تنظیم شده است. پس از کتابهای جامعه پژوهش، عنوان، مشخصات و اطلاعات کتابشناختی آن‌ها در یک فایل ذخیره گردید. برخی از کتاب‌ها و آثاری که به طور اشتباه بازیابی شده بودند، به صورت دستی به دقت مورد بازبینی قرار گرفتند و موارد اشتباه حذف شدند. به عنوان نمونه کتاب «إثبات إمامة عبد الله الأفطح ابن الإمام الصادق عليه السلام» که در الذریعه، ج ۱، ص ۸۴ معرفی شده است. سپس بر اساس سیاهه واریسی محقق ساخته که دارای ۱۱ مولفه (جلد، شماره کتاب، مکان، قرن، زبان، حجم توضیحات، نشر اصلی و نظم ارجاعی، ارجاع از / به استناد، ماخذ، فرمت، مذهب و پانویس) و ۷۸ زیر مولفه است. سیاهه واریسی به منظور تعیین روایی محتوایی در اختیار متخصصان قرار گرفت و اصلاحات پیشنهادی آنان در زمینه محتوای آن لحاظ گردید. سپس با استفاده از نرم افزار اکسل، تجزیه و تحلیل شد.

یافته‌های پژوهش

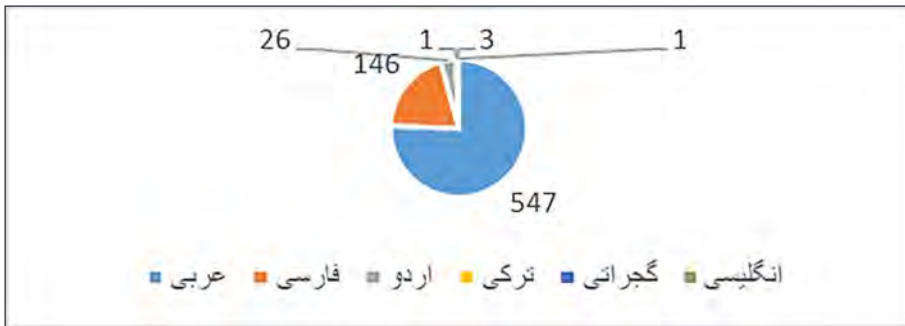
بر حسب نمودار ۱. در مجموع از جلد‌های ۱ تا ۲۶ الذریعه الی تصانیف الشیعه ۷۲۴ عنوان کتاب با موضوع امامت معرفی شده است.

نمودار ۱. توزیع فراوانی کتاب‌های با موضوع امامت بر حسب جلد

بر طبق نمودار ۱. بیشترین تعداد مربوط به جلد ۲ با ۱۵۱ عنوان (۲۰٫۸٪) و کمترین تعداد مربوط به جلد ۹ با ۱ عنوان (۰٫۱۳٪) است. جلد نهم الذریعه الی تصانیف الشیعه که خود شامل ۴ بخش می‌باشد، به معرفی دیوان اشعار شیعیان می‌پردازد. علت آن که این جلد کمترین تعداد کتاب‌ها و آثار موضوع امامت را به خود اختصاص داده، این است که بیشتر این دیوان‌ها و آثار منظوم، کتاب‌ها و رساله‌هایی هستند که در موضوع‌های گوناگون یا از باب تفنن و سرگرمی سروده شده‌اند.

پاسخ به پرسش اول پژوهش که کتاب‌های با موضوع امامت در کتاب الذریعه الی تصانیف الشیعه چه زبان‌هایی را شامل می‌شوند، در نمودار ۲ آمده است.

نمودار ۲. توزیع فراوانی کتاب‌های با موضوع امامت بر حسب زبان

بر طبق نمودار ۲. بیشترین تعداد کتاب به زبان عربی با ۵۴۷ عنوان (۷۵٫۵٪) اختصاص دارد.

در پاسخ به پرسش دوم پژوهش که کتاب‌های با موضوع امامت در کتاب الذریعه در چه مکان‌هایی تالیف، کتابت یا چاپ شده یا نگهداری می‌شوند نمودار شماره ۳ آورده شده است.

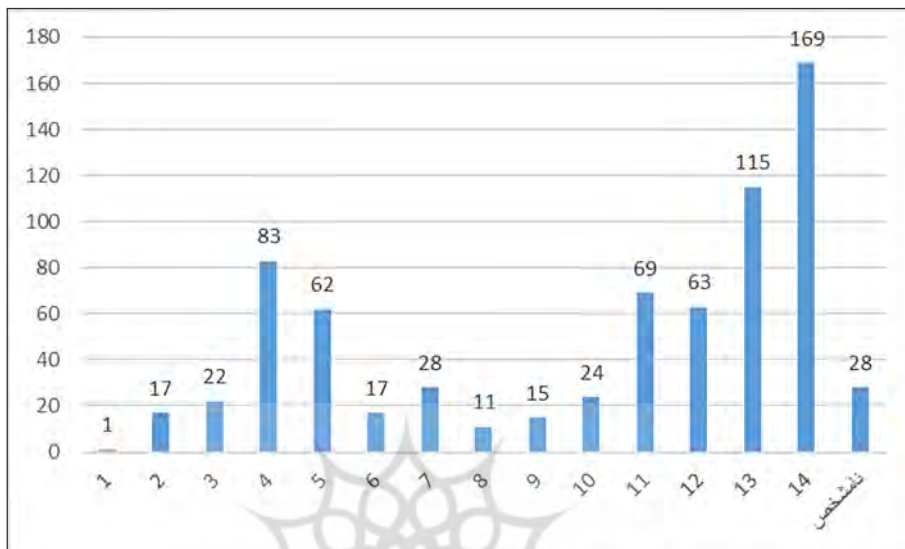

نمودار ۳. توزیع فراوانی کتاب‌های با موضوع امامت بر حسب مکان

بر طبق نمودار ۳. بیشترین تعداد کتاب یعنی ۱۲۱ عنوان (۱۶٫۷٪) به و شهرهای مختلف عراق اختصاص دارد. پس از عراق، ایران با ۱۱۷ عنوان (۱۶٫۱٪) رتبه دوم و هند با ۳۲ (۴٫۴٪) رتبه سوم را دارا می‌باشد. در این بررسی ۴۲۶ عنوان کتاب (۵۸٫۸٪) نیز دارای مکان تالیف و کتابت نامشخص هستند.

پاسخ به پرسش سوم پژوهش را که کتاب‌های با موضوع امامت در کتاب الذریعه مربوط

به چه قرن و زمانی هستند در نمودار ۴ می‌توان دید.

نمودار ۴. توزیع فراوانی کتاب‌های با موضوع امامت بر حسب قرن

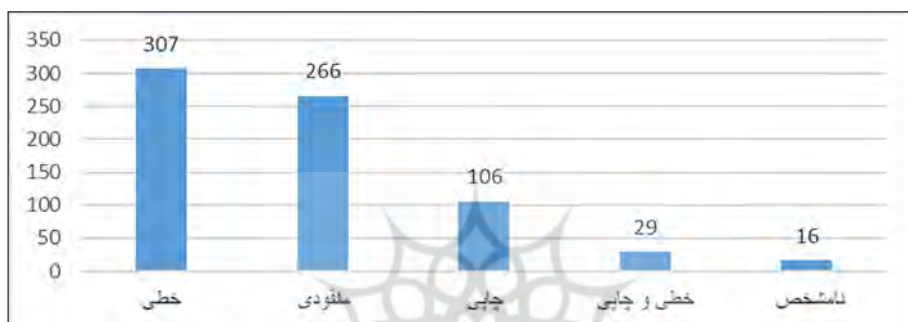
بر طبق نمودار ۴. بیشترین تعداد کتاب‌ها مربوط به قرن چهاردهم، با ۱۶۹ عنوان (۱,۹٪)، قرن سیزدهم با ۱۱۵ عنوان (۱۵,۸٪) رتبه دوم و قرن چهارم با ۸۳ عنوان (۱۱,۴٪) رتبه سوم را دارا می‌باشد. قرن اول هم با یک عنوان (۰,۱۳٪) کمترین تعداد را داراست. پرسش چهارم پژوهش که کتاب‌های با موضوع امامت در کتاب الذریعة از لحاظ قالب اثر (نظم و نثر) چگونه‌اند، در نمودار ۵ پاسخ داده شده است.

نمودار ۵. توزیع فراوانی کتاب‌های با موضوع امامت بر حسب قالب اثر

بر طبق نمودار ۵. ۶۸۴.۵ عنوان (۹۴,۵٪) در قالب نشر و ۴۰ عنوان (۵,۵٪) در قالب نظم و شعر بوده است.

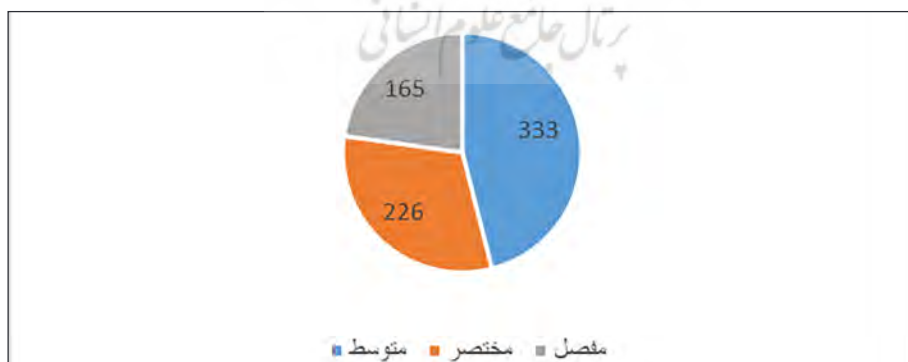
در پاسخ به پرسش پنجم پژوهش که فرمت کتاب‌های با موضوع امامت در کتاب الذریعه از لحاظ (چاپی، خطی، چاپی - خطی و مفقود) به چه صورت است، نمودار ۶ استخراج شده است.

نمودار ۶. توزیع فراوانی کتاب‌های با موضوع امامت بر حسب فرمت اثر

بر طبق نمودار ۶. کتاب‌ها و آثار با فرمت خطی با ۳۰۷ عنوان (۴۲,۴٪) بیشترین تعداد را در بین آثار مورد بررسی دارد.

پاسخ به پرسش ششم پژوهش که حجم توضیحات داده شده در مورد این کتاب‌ها چه میزان است در نمودار ۷ مشخص شده است.

نمودار ۷. توزیع فراوانی کتاب‌های با موضوع امامت بر حسب حجم توضیحات

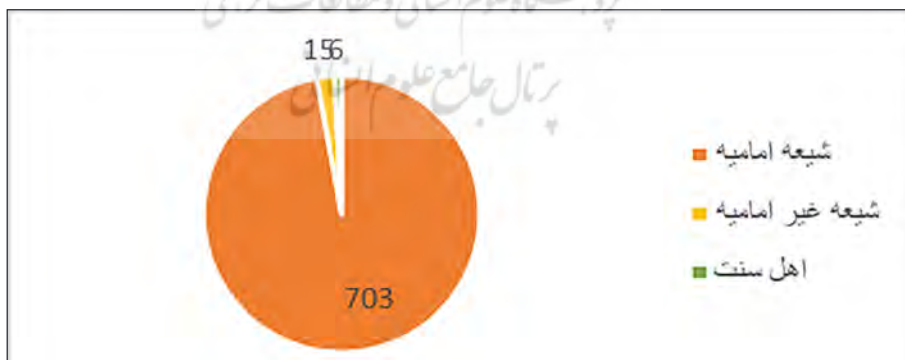
بر طبق نمودار ۷. کتاب‌های با توضیح متوسط با ۳۳۳ عنوان (۴۵٫۹٪) رتبه اول، کتاب‌های با توضیح مختصر با ۲۲۶ عنوان (۳۱٫۲٪) در رتبه دوم و آثاری که توضیح مفصل دارند با ۱۶۵ عنوان (۲۲٫۷٪) جایگاه سوم را دارا هستند. پاسخ به پرسش هفتم پژوهش که چند درصد از این کتاب‌ها اصلی و چند درصد ارجاعی هستند در جدول ۱ آمده است.

جدول ۱. توزیع فراوانی کتاب‌های با موضوع امامت بر حسب اصلی یا ارجاعی بودن

اصلی/ارجاعی	تعداد	درصد
اصلی (بدون ارجاع)	۷۰۵	۹۷٫۴
ارجاع شده از عناوین و کتاب‌های دیگر	۱۹	۲٫۶

بر طبق جدول شماره یک ۷۰۵ عنوان (۹۷٫۴٪) از آثار مورد بررسی، اصلی و بدون ارجاع هستند. آثاری که با عناوین دیگری غیر از عنوان اصلی در الذریعة معرفی شده و سپس به عنوان اصلی خود ارجاع داده شده‌اند با ۱۹ عنوان (۲٫۶٪) در رتبه دوم قرار دارند.

پاسخ به پرسش هشتم پژوهش که کتاب‌های با موضوع امامت در الذریعة از لحاظ مذهب پدیدآورنده به چه صورت‌اند، در نمودار ۸ قابل مشاهده است.

نمودار ۸. توزیع فراوانی کتاب‌های با موضوع امامت بر حسب مذهب پدیدآورنده

بر طبق نمودار ۸. شیعه امامیه با ۷۰۳ عنوان (۹۷,۰۹٪) رتبه اول، شیعه غیر امامیه یعنی اسماعیلیه و زیدیه با ۱۵ عنوان (۲,۰۷٪) رتبه دوم و کتاب‌های اهل سنت با ۶ عنوان (۰,۸۲٪) در رتبه سوم قرار دارند.

در پاسخ به پرسش نهم پژوهش که چه تعداد از کتاب‌های با موضوع امامت در توضیحات خود پانویس دارند به نمودار ۹ می‌رسیم.

جدول ۲. توزیع فراوانی کتاب‌های با موضوع امامت بر حسب داشتن یا نداشتن پانویس

پانویس	تعداد	درصد
دارد	۱۲	۱,۶
ندارد	۷۱۲	۹۸,۳۴

جدول شماره ۲ نشان می‌دهد که ۷۱۲ عنوان (۹۸,۳۴٪) از آثار بررسی شده در توضیحات خود پانویس ندارند. در ۱۲ مورد (۱,۶٪) از آثار با موضوع امامت، شیخ آقابزرگ تهرانی علاوه بر توضیحات ارائه شده در متن اصلی الذریعه برای کتاب، پانویس‌های مفصل و توضیحی نیز برای کتاب‌ها آورده است.

در پاسخ به پرسش دهم پژوهش که چه تعداد از کتاب‌ها و آثار با موضوع امامت در توضیحات خود دارای استناد هستند جدول شماره ۳ تنظیم شده است.

جدول ۳. توزیع فراوانی کتاب‌های با موضوع امامت بر حسب داشتن یا نداشتن استناد

استناد	تعداد	درصد
دارد	۳۱۳	۴۳,۲
ندارد	۴۱۱	۵۶,۸

جدول شماره ۳ نشان می‌دهد که ۳۱۳ عنوان (۴۳,۲٪) از آثار بررسی شده دارای استناد به کتاب‌های دیگر هستند. در ۴۱۱ عنوان (۵۶,۸٪) از آثار، شیخ آقابزرگ تهرانی در معرفی و توضیحات خود، هیچ منبع و ماخذی را برای اثر ذکر نمی‌کند.

در پاسخ به پرسش یازدهم پژوهش که شیخ آقابزرگ تهرانی برای معرفی آثار موضوع امامت از چه منابعی استفاده کرده است جدول ۴ آورده شده است.

جدول ۴. توزیع فراوانی کتاب‌های با موضوع امامت بر حسب منبع و مآخذ

منبع و مآخذ	تعداد	درصد
رؤیت و مشاهده	۳۹۷	۵۴٫۸
مکاتبه	۲	۰٫۲۷
نقل از کتاب‌های شرح حال و سرگذشت‌نامه	۴۴	۶
نقل از کتاب‌های رجالی	۱۰۰	۱۳٫۸
نقل از کتاب‌های خود مصنف	۳۶	۴٫۹
نقل از فهرست‌ها و کتابشناسی‌ها	۸۰	۱۱
نقل از دیگر کتاب‌ها	۴۵	۶٫۲
نقل شفاهی از افراد	۲۰	۲٫۷

بر طبق جدول ۴. شیخ آقابزرگ تهرانی ۳۹۷ عنوان (۵۴٫۸٪) از آثار معرفی شده در الذریعة را خود مشاهده و رؤیت کرده است. کتاب‌های رجالی با ۱۰۰ عنوان (۱۳٫۸٪) رتبه دوم و فهرست‌ها و کتابشناسی‌ها نیز با ۸۰ عنوان (۱۱٪) در جایگاه سوم قرار دارند. کمترین تعداد مربوط به روش مکاتبه با ۲ عنوان (۰٫۲۷٪) است.

در پاسخ به پرسش دوازدهم پژوهش که منابع استفاده شده در الذریعة بر اساس هر قرن چگونه است، به جدول ۵ می‌رسیم.

جدول ۵. توزیع فراوانی منابع و مآخذ بر حسب قرن

قرن	تعداد کل بر حسب قرن	مشاهده و روایت	کتابشناسی و فهرست	سرگذشتنامه	کتابهای رجال	کتابهای مصنف	دیگر کتاب‌ها	نقل شفاهی	مکتبه
۱	۱	۱	*	*	*	*	*	*	*
۲	۱۷	۱	۴	*	۱۱	*	۲	*	*
۳	۲۲	*	۴	۳	۱۴	*	۱	۱	*
۴	۸۳	۴	۲۹	۲	۳۲	۴	۸	۴	*
۵	۶۲	۱۸	۹	۱	۳۰	۳	۱	*	*
۶	۱۷	۳	۴	۲	۴	*	۳	۱	*
۷	۲۸	۱۷	۳	۲	*	۳	۷	*	*
۸	۱۱	۶	۱	۲	*	۱	۱	*	*
۹	۱۵	۷	۱	۵	۱	*	۱	*	*
۱۰	۲۴	۱۵	۲	۴	۱	*	۲	*	*
۱۱	۶۹	۴۴	۴	۷	۵	۳	۵	*	۱
۱۲	۶۳	۴۱	۳	۸	۲	۴	۵	*	*
۱۳	۱۱۵	۸۶	۵	۴	*	۵	۸	۶	۱
۱۴	۱۶۹	۱۳۲	۸	۳	۱	۱۲	۵	۸	*
بر حسب منابع		۳۷۳	۶۹	۴۰	۷۶	۳۵	۴۶	۱۹	۲

بر طبق جدول ۵. بیشتر فراوانی منابع و مآخذ بر حسب قرن، در قرن چهاردهم و به شکل مشاهده و روایت بوده است.

بحث و نتیجه‌گیری

افزایش روزافزون اطلاعات و دانش، افزایش حجم کتاب‌ها و آثار منتشر شده، لزوم بهره‌گیری از منابع و مراجع نظام‌یافته برای دستیابی به منابع مورد نیاز، پرهیز از دوباره‌کاری، آشنایی با ابعاد مختلف موضوع و بیان سیر تاریخی موضوع‌های پژوهش، ضرورت پرداختن به کتابشناسی‌ها را دوجندان می‌کند. تعیین و تبیین نوع نگرش شیخ آقابزرگ در خصوص نویسندگان و زمینه‌های موضوعی امامت، شناخت دغدغه‌ها و تفکرات شیخ آقابزرگ، از جمله نتایج این پژوهش است.

از ۷۲۴ عنوان کتاب مورد بررسی، بیشترین تعداد به زبان عربی با ۵۴۷ عنوان (۷۵٫۵٪) اختصاص دارد. با توجه به اینکه زبان عربی، زبان اول مسلمانان و زبان علمی رایج در بین مسلمانان است و اکثر کتاب‌ها و آثار علمی مسلمانان و به تبع آن شیعیان نیز به زبان عربی نوشته شده است، تالیف و کتابت این تعداد از آثار عربی دور از انتظار نیست. رتبه دوم زبان فارسی با ۱۴۶ عنوان کتاب، با توجه به تشیع اکثر مردم ایران و علاقه و محبت ایرانیان به ائمه معصومین علیهم‌السلام و نیز با توجه به ارتباط و مرادده شیخ آقابزرگ با علما و دانشمندان ایرانی و اینکه اکثر جست و جوی انجام شده توسط شیخ آقابزرگ در بین کتابخانه‌های شهرهای ایران انجام گرفته است، آثار فارسی رتبه دوم را به خود اختصاص داده است. از آنجا که ایران و عراق در سال‌های متمادی کانون بحث‌های تبیینی در خصوص امامت و اثبات امامت بوده‌اند، بیشترین آثار و تالیفات در خصوص امامت در این دو منطقه انجام شده است. رتبه سوم به زبان اردو تعلق دارد. با توجه به ارتباط جمعیتی، مذهبی و علمی بین ایران و شبه قاره، گذشته، مهاجرت جمع کثیری از مردم و علما از شهرهای مختلف ایران به شبه قاره، حضور و فعالیت شیعیان در هند و پاکستان و نیز ریشه‌های مشترک زبان فارسی و اردو، نتایج به دست آمده طبیعی و قابل قبول است. شبه قاره هند، به خصوص از قرن ۱۳ به بعد در مرکز بحث‌ها و مجادلات عقیدتی بین اهل سنت و تشیع قرار داشته است، بدین روی تعداد آثار تالیفی در این منطقه به زبان اردو قابل توجه می‌باشد. فعالیت علما و دانشمندان این منطقه و اکثر کتاب‌ها و آثار مرتبط به این منطقه،

آثاری در قالب مناظره یا ردیه است. در این بررسی نیز اکثر کتاب‌های متعلق به این منطقه مربوط به بحث مناظره‌ها و ردیه‌ها است.

موقعیت شبه قاره هند از چند جهت قابل بررسی است. این منطقه شبه قاره هند از جمله مناطقی است که دین اسلام به آسانی در آن جا راه یافت. تاثیر عمیق اسلام در فرهنگ و تمدن هند به گونه‌ای است که در طول چهارده قرن تحولات و تغییراتی که در بُعد فرهنگی و اسلامی هند رخ داده، جایگاه خاص شیعیان و تشیع درخشان‌ترین و بارزترین وجهه آن است. نقش و جایگاه علمای شیعه در این منطقه، عملکرد آنان در حوادث مختلف در طی تاریخ هند و راه و روش فرهنگی که آنان انتخاب کرده بودند، حایز اهمیت است. اینان در قدم اول به شبهه‌شناسی پرداخته و ردیه‌های مختلفی را که بر علیه شیعه نوشته می‌شد، نقد کرده و پاسخ می‌دادند. همچنین به انجام فعالیت‌های اثباتی و معرفی نقاط قوت فرهنگ غنی و پر بار شیعه می‌پرداختند. البته می‌توان پیش‌بینی کرد که این نتایج در خصوص دیگر آثار ذکر شده در الذریعه نیز صادق باشد.

بیشترین مکان‌ها مربوط به ایران و عراق است در بین شهرهای عراق، شهر نجف با ۸۰ عنوان، شهر کربلا با ۱۲ عنوان، شهر سامرا با ۸ عنوان و شهر کاظمین با ۶ عنوان بیشترین آثار را دارد؛ اما در بین شهرهای ایران، شهر تهران با ۳۶ عنوان، شهر مشهد با ۲۴ عنوان و شهر قم با ۱۴ عنوان بیشترین تعداد را داراست. نتایج به دست آمده در این بخش، با نتایج حاصل در بخش زبان هماهنگ و قابل تطبیق است؛ چه اینکه بر حسب زبان نیز همین مناطق جغرافیایی پوشش داده می‌شوند.

بیشترین کتاب‌های با موضوع امامت در الذریعه در قرن چهاردهم است. قرن‌های سیزدهم و چهارم در رتبه‌های دوم و سوم هستند. قرن سیزدهم و چهاردهم به دلیل ظهور صنعت چاپ، شاهد تحول و گسترش در تالیف کتاب و سایر آثار علمی هستیم. قرن سوم تا پنجم هجری سال‌های اوج تمدن اسلامی در جوانب مختلف و نیز فعالیت فرقه‌ها و گروه‌های مختلف و برگزاری مناظره بین آن‌ها بوده است. قرن اول و دوم شاهد فعالیت اصحاب ائمه معصومین علیهم‌السلام در جهت تبیین و اثبات عقاید شیعه امامیه هستیم. احتمال این که بیشترین درصد آثار مفقودی متعلق به این دوره باشد، دور از ذهن نیست. البته

زمان نگارش تعداد ۲۸ اثر (۳,۸٪) به عنوان نامشخص ثبت شده‌اند که به احتمال زیاد می‌توان این کتاب‌ها را نیز به همراه کتاب‌های مفقودی به قرن‌های اول تا دوم نسبت داد. ۶۸۴ عنوان (۹۴,۵٪) در قالب نثر و ۴۰ عنوان (۵,۵٪) در قالب نظم و شعر بوده است. از ۴۰ عنوان کتابی که در قالب نظم ثبت شده‌اند، ۱۵ مورد مربوط به ارجوزه‌ها است. ارجوزه‌ها کتاب‌هایی هستند که مباحث درسی و علمی را در قالب شعر بیان می‌کردند. ارجوزه‌ها زبانی ساده و قابل فهم برای افراد طالب علم داشتند. جلد ۹ الذریعة در چهار بخش به معرفی دیوان اشعار شیعیان می‌پردازد، اما تعداد کتاب‌ها و آثار با موضوع امامت در این جلد تنها یک مورد بوده است. سایر کتاب‌ها و دیوان اشعار، کتاب‌هایی است که با هدف تفنن و سرگرمی یا به دلیل خوش ذوقی اقدام به سرودن یا انتشار آن‌ها می‌کرده‌اند. البته ممکن است عنوان دیوان شعر یا حتی توضیحات ارائه شده در الذریعة برای این کتاب‌ها گویای محتوا و موضوع اشعار این دیوان‌ها نبوده باشد. دور از ذهن نیست که تعدادی از دیوان‌های معرفی شده در جلد نهم یا بخشی از این دیوان‌ها در موضوع امامت نیز اشعاری داشته باشند. احتمال بازیابی نشدن این کتاب‌ها، هر چند کم اما دور از واقعیت نیست.

فرمت خطی با ۳۰۷ عنوان (۴۲,۴٪) بیشترین تعداد را در بین آثار مورد بررسی دارد. تعداد آثار مفقودی با ۲۶۶ عنوان (۳۶,۷۴٪) در رتبه دوم قرار دارد. البته تعداد آثار مفقودی می‌تواند قابل توجه و بررسی باشد. با توجه به این که آثار مفقودی مربوط به قرن‌های اولیه است، در یک نگاه و بررسی می‌توان فرمت آثار مفقودی را هم خطی ثبت کرد. در صورت تشخیص دقیق فرمت این تعداد کتاب مفقودی، آمار و توزیع فراوانی کتاب‌های با موضوع امامت بر حسب فرمت، تغییر زیادی خواهد داشت.

حجم توضیحات ارائه شده برای کتاب‌ها و آثار معرفی شده در الذریعة را در سه بخش مختصر، متوسط و مفصل می‌توان تقسیم بندی کرد. در این تقسیم بندی، توضیحات تا دو سطر را مختصر، سه تا هفت سطر را متوسط و بیشتر از هفت سطر را مفصل در نظر گرفته‌ایم. کتاب‌های با توضیح متوسط با ۳۳۳ عنوان (۴۵,۹٪) بالاترین تعداد، کتاب‌ها

با توضیح مختصر با ۲۲۶ عنوان (۳۱٫۲٪) در رتبه دوم و آثاری که توضیح مفصل دارند با ۱۶۵ عنوان (۲۲٫۷٪) جایگاه سوم را داراست. بیشترین آثار معرفی شده در الذریعه و به تبع آن بیشترین کتاب‌های با موضوع امامت توسط شیخ آقابزرگ تهرانی توسط خود ایشان مشاهده و رؤیت شده است و ایشان برای یافتن و مشاهده کتاب‌ها رنج و زحمت سفر به شهرهای مختلف ایران و دیگر کشورها را به جان می‌خریده است، لذا سعی داشته تا حد امکان اطلاعات ضروری اثر و مولف را بیان کند. شیخ آقابزرگ در معرفی برخی از آثار، نسب، شاگردان و استادان مولف و دیگر کتاب‌های مولف را هم نام برده است. از سویی الذریعه یک کتابشناسی توصیفی است و محتوای غالب آثار معرفی شده در آن توصیف و برخی نیز تحلیل شده‌اند، لذا نتایج به دست آمده در این بخش نشان می‌دهد که شیخ آقابزرگ در معرفی و توصیف آثار حد وسط و اعتدال را رعایت می‌کرده است و اطلاعاتی که برای کتاب‌ها ذکر کرده از دید ایشان ضروری و مهم بوده است.

یافته‌ها حاکی از آن است که ۷۰۵ عنوان (۹۷٫۴٪) از آثار مورد بررسی، اصلی و بدون ارجاع است و در جایگاه خود و با اسامی و عناوین اصلی و واقعی خود در الذریعه معرفی شده‌اند. ۱۹ عنوان (۲٫۶٪) نیز با عناوین دیگری غیر از عنوان اصلی در الذریعه معرفی شده و سپس به عنوان اصلی خود ارجاع داده شده‌اند. استفاده شیخ آقابزرگ از ارجاع، از جمله امتیازات الذریعه است؛ زیرا در آن زمان کمتر کسی به اهمیت و کاربرد ارجاع واقف بوده است. شیخ آقابزرگ برخی از آثار را از یک عنوان و اسم به عنوان دیگر ارجاع داده، به این دلیل که در گذشته مانند امروز کتاب‌ها و آثار مکتوب، نام و عنوان رسمی و ثابت نداشته‌اند؛ بلکه این کتاب‌ها به اسامی مختلفی معروف و مشهور بوده‌اند.

شیعه امامیه با ۷۰۳ عنوان (۹۷٫۰۹٪) بیشترین تعداد تالیف، کتابت و چاپ کتاب‌ها و آثار با موضوع امامت را در کارنامه خود ثبت کرده‌اند. پس از آن شیعه غیر امامیه با ۱۵ عنوان (۲٫۰۷٪) رتبه دوم را دارا هستند. کتاب‌ها و آثار تالیفی شیعه غیر امامیه را فرقه‌های زیدیه و اسماعیلیه نوشته‌اند.

بر اساس یافته‌های پژوهش ۷۱۲ عنوان (۹۸٫۳۴٪) از آثار بررسی شده در توضیحات

خود پانویس ندارند. در ۱۲ مورد (۱/۶٪) از آثار با موضوع امامت، شیخ آقابزرگ تهرانی علاوه بر توضیحات ارائه شده در متن اصلی الذریعة، برای کتاب، پانویس‌های مفصل و توضیحی برای کتاب‌ها آورده است. در این پانویس‌ها به اساتید، شاگردان، مذهب و یا دیگر تالیفات پدیدآورنده اثر اشاره شده است.

یافته‌ها حاکی از آن است که ۳۱۳ عنوان (۴۳/۲٪) از آثار بررسی، استناد به کتاب‌های دیگر دارند. در ۴۱۱ عنوان (۵۶/۸٪) از آثار، شیخ آقابزرگ تهرانی در معرفی و توضیحات خود هیچ منبع و مأخذی برای اثر ذکر نمی‌کند. از بین ۳۱۳ عنوان کتابی که استناد دارند، ۵۸ مورد از طریق مشاهده و رؤیت کسب اطلاعات شده است؛ یعنی در ۵۸ مورد از آثار با این که شیخ آقابزرگ تهرانی کتاب‌ها و آثار را خود مشاهده و رؤیت کرده، اما باز هم برای این کتاب‌ها از بین فهرست‌ها، کتابشناسی‌ها و یا کتاب‌های رجالی منبع و مأخذ معرفی می‌کند.

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که شیخ آقابزرگ تهرانی ۳۹۷ عنوان (۵۴/۸٪) از آثار معرفی شده در الذریعة را خود مشاهده و رؤیت کرده است. این مسأله میزان اهتمام شیخ آقابزرگ در انجام این کار و تحمل رنج و سختی سفر به شهرهای مختلف کشور و عراق و نیز سفر به کشورهای مختلف مانند هند، سوریه، لبنان، مصر، عربستان و... را نشان می‌دهد. ۱۰۰ عنوان (۱۳/۸٪) از آثار کتاب‌های رجالی نقل شده‌اند. فهرست‌ها و کتابشناسی‌ها نیز با ۸۰ عنوان (۱۱٪) در جایگاه سوم قرار دارند. در این بررسی، کتاب‌های شرح حال و سرگذشت‌نامه‌ها با ۴۴ عنوان (۶٪) در جایگاه چهارم قرار دارند.

پیشنهادها براساس یافته‌های پژوهش

با توجه به تحقیق صورت گرفته و نتایج حاصل از آن، تحقیق و پژوهش‌های زیر در

این زمینه پیشنهاد می‌شوند:

* بررسی و تعیین وضعیت کتاب‌هایی که در شاخص‌های بررسی شده، وضعیت

نامشخص دارند؛

بررسی و تحلیل مقایسه‌ای شاخص‌های ذکر شده بر اساس هر قرن؛

- * بررسی و تحلیل مقایسه‌ای شاخص‌های ذکر شده بر اساس هر جلد؛
- * بررسی و تحلیل میزان استفاده شیخ آقابزرگ تهرانی از فهرست‌ها و کتابشناسی‌ها به تفکیک؛
- * بررسی و تحلیل میزان استفاده شیخ آقابزرگ از کتاب‌های رجالی به تفکیک.

فهرست منابع:

۱. اسفندیاری، محمد (۱۳۸۰). کتابشناسی تاریخی امام حسین. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات.
۲. ثبوت، اکبر. گزارشی از کتاب الذریعه: در یادنامه شیخ آقابزرگ تهرانی (۲۴-۱۹). سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران. ۱۳۸۷
۳. جمعی از پژوهشگران (۱۳۸۶). مرجع شناخت با تأکید بر منابع اسلامی، قم: انصاریان.
۴. داورپناه، محمدرضا (۱۳۸۱). رویکرد اجتماعی - فرهنگی و تاریخی در مطالعه کتابشناسی و منابع مرجع. فصلنامه مطالعات ملی کتابداری و سازمان‌دهی اطلاعات، ۱۳(۲)، ۹۵-۱۰۴.
۴. رستگار، امیر؛ فرهنگی، علی‌اکبر (۱۳۹۴). تحلیل محتوای رسانه؛ یک رویکرد پژوهشی. رسانه، ۲۶(۳)، ۱۲۴-۱۲۱.
۵. ستوده، غلامرضا (۱۳۷۱). مرجع‌شناسی و روش تحقیق در ادبیات فارسی. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتاب‌های علوم انسانی.
۶. سیدی، سید محسن. (۱۳۹۶). تحلیل محتوای کتاب علوم تجربی سوم ابتدایی. مقاله ارائه شده در کنفرانس پژوهش‌های نوین ایران و جهان در مدیریت، اقتصاد، حسابداری و علوم انسانی، همدان، دانشگاه فرهنگیان شهید مقصودی. بازنمایی شده در سایت sid.ir
۷. شعبانی، احمد (۱۳۹۱). مرجع‌شناسی اسلامی. تهران: چاپار.
۸. عرب، محمدحسن (۱۳۷۹). منبع و مرجع‌شناسی در ادبیات و علوم انسانی. تهران: ماندگار.
۹. کریپندروف، کلوس (۱۳۸۸). تحلیل محتوا، مبانی روش‌شناسی، ترجمه هوشنگ ناییبی، تهران: نشر نی.
۱۰. مرادی، نورالله (۱۳۷۹). مرجع‌شناسی: شناخت خدمات و کتابهای مرجع. تهران: فرهنگ معاصر.
۱۱. معروفی، یحیی و محمدرضا یوسف زاده (۱۳۸۸). تحلیل محتوا در علوم انسانی، راهنمای عملی تحلیل کتاب‌های درسی، همدان: سپهر دانش.
۱۲. هولستی، آل آر (کلاز). (۱۳۸۰). تحلیل محتوا در علوم اجتماعی و انسانی، ترجمه نادر سالارزاده امیری، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.

پیوست ۱.

۱. شماره جلد:

شماره جلد بر اساس شماره جلد کتاب الذریعة نسخه بیروت دارالاضواء، ۱۴۰۳ هجری قمری در نرم‌افزار کتابشناسی و تراجم (نسخه سوم) ذکر و استفاده شده است.

۲. شماره کتاب:

شماره‌ای که شیخ آقابزرگ در هر جلد از الذریعة برای هر کتاب در نظر گرفته است. کتاب‌های بدون شماره یا کتاب‌هایی که شماره آن‌ها در کروش قرار گرفته است مورد بررسی قرار نگرفته‌اند.

۳. مکان:

در صورت مشخص بودن، مکان تالیف یا کتابت یا چاپ برای اثر در نظر گرفته شده است. در غیر این صورت مکان نگهداری کتاب ذکر شده است. در مواردی که شیخ آقابزرگ برای کتاب چند محل نگهداری یا محل رؤیت ذکر کرده است، اولین مکان ذکر شده برای کتاب در نظر گرفته شده است.

۴. قرن:

قرنی که مولف و پدیدآور کتاب در آن می‌زیسته، در نظر گرفته شده است. در صورت مشخص نبودن، حدود زمانی تالیف کتاب از قرنی که ماخذ و کتابشناسی‌ها به این اثر اشاره کرده‌اند، آورده شده است.

۵. زبان:

برای تمام کتاب‌ها به طور پیش فرض، زبان عربی در نظر گرفته و لحاظ شده است، مگر این که شیخ آقابزرگ تهرانی خود به زبان دیگری برای کتاب اشاره کرده باشد.

۶. حجم توضیحات داده شده برای هر کتاب (مختصر، متوسط و مفصل):

توضیحات داده شده برای کتاب‌ها تا دو سطر مختصر، سه تا هفت سطر، متوسط و بیشتر از هفت سطر، مفصل در نظر گرفته شده است.

۷. نثر یا نظم بودن کتاب:

به طور پیش فرض تمام کتاب‌ها نثر در نظر گرفته شده است، مگر اینکه شیخ آقابزرگ به نظم بودن کتاب اشاره کرده باشد.

۸. اصلی یا ارجاعی بودن کتاب:

در این تحقیق تنها مشخصات کتاب‌های اصلی آورده شده است. کتاب‌های ارجاعی به کتاب و اثر اصلی ارجاع داده شده‌اند و در محل اصلی مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

۹. استناد داشتن یا نداشتن کتاب:

منظور این است که فهرست‌ها، کتابشناسی‌ها و یا تراجم مختلف از اثر مورد بررسی یاد کرده‌اند یا نه؟

۱۰. ماخذ و منبع کتاب:

این که شیخ آقا بزرگ تهرانی مشخصات کتاب‌ها و آثار را از کدام راه به دست آورده و در الذریعه ذکر کرده است. این منابع عبارتند از رؤیت و مشاهده، مکاتبه، کتاب‌های شرح حال و سرگذشتنامه، کتاب‌های رجالی، کتاب‌های دیگر مصنف، فهرست‌ها و کتابشناسی‌ها، کتاب‌های دیگر، نقل شفاهی از افراد.

۱۱. فرمت کتاب (چاپی، خطی و چاپی، خطی، مفقودی)

این که شیخ آقا بزرگ برای هر کتاب کدام فرمت را ذکر می‌کند.

۱۲. مذهب نویسنده (شیعه امامیه، شیعه غیر امامیه، اهل سنت):

به طور پیش فرض تمام مولفین و صاحبان آثار شیعه امامیه در نظر گرفته شده‌اند، مگر این که شیخ آقا بزرگ تهرانی مذهب دیگری برای آنان ذکر کرده باشد.

۱۳. پانویس داشتن یا نداشتن کتاب:

در این مورد فقط پانویس‌های توضیحی آورده شده‌اند. پانویس‌های ارجاعی که شیخ آقا بزرگ به وسیله آن، کتابی را به کتاب دیگری در یکی دیگر از جلد‌های الذریعه ارجاع داده است، مدنظر نیستند.

اما دومین ابزار برای بررسی یافته‌ها و ثبت مشخصات آن‌ها، تهیه جدولی برای تعریف، کدگذاری و دسته‌بندی ۱۱ شاخص ذکر شده در جدول ۳-۱ می‌باشد. این جدول ۷۸ کد برای تعریف شاخص‌های ارزیابی دارد. اطلاعات کتاب‌های ارزیابی شده بر اساس تعاریف و کدهای داده شده در این جدول، در سیاهه و ارسلی وارد شده است.

روش کار به این صورت که برای ثبت و بررسی هر کدام از ۱۱ شاخص ذکر شده در جدول

۱-۳، به هر کدام از این شاخص‌ها یک عدد اختصاص داده شده است. سپس با شناسایی و ثبت دسته‌های فرعی و زیر مجموعه‌های هریک از آن‌ها، هر کدام از دسته‌بندی‌های فرعی با یک عدد مختص به خود در زیر شماره اصلی مرتبط به خود ثبت شده‌اند. به عنوان مثال، در بحث مربوط به زبان، برای زبان عربی، فارسی، اردو، ترکی، انگلیسی و گجراتی به ترتیب شماره‌های ۱ تا ۶ در نظر گرفته شده و کتاب‌های مرتبط با هر زبان در زیر شماره مرتبط به آن شماره‌گذاری و ثبت شده است.

در بحث مربوط به مکان، برای کشورهای ایران، عراق، هند، شام، افغانستان، لبنان، عربستان، ترکیه، مصر، پاکستان به ترتیب شماره‌های ۱ تا ۱۰ در نظر گرفته شده است. سپس برای هر شهر نیز با توجه به کشور مربوط به خود، یک عدد دیگر ثبت شده است. عدد مرتبط با شهر، به گونه‌ای انتخاب شده است که هر شهر در زیر مجموعه کشور خود قرار گیرد. به عنوان مثال چون برای کشور ایران عدد ۱ انتخاب شده بود، برای شهرهای مختلف ایران عددی با دهگان ۱ انتخاب شده است. به عنوان مثال به مشهد عدد ۱۱، برای قم عدد ۱۲، برای تهران عدد ۱۳ اختصاص یافت. به همین ترتیب برای همه شهرهای ایران عددی خاص انتخاب و ثبت شده است.

برای کشور عراق عدد ۲ و برای شهرهای مختلف آن عددی با دهگان ۲ انتخاب شده است. به عنوان مثال به شهر نجف عدد ۲۱، شهر کربلا عدد ۲۲، شهر سامراء عدد ۲۳ اختصاص یافت. به همین ترتیب برای همه شهرهای عراق عددی خاص انتخاب و ثبت شده است.

در هنگام تقسیم‌بندی و ثبت عدد برای کشورها، بعد از کشور پاکستان که با شماره ۱۰ ثبت شده بود، برای جلوگیری از مشابهت عددها و ثبت شماره یکسان برای دو شهر، برای شهر کشور فرانسه و شهر پاریس به جای عدد ۱۱، از عدد ۲۰۰ استفاده شد.